

BOEKBESPREKINGEN

Hobbes' erfenis*

Wiebren J. Boonstra

Review essay over:

North, D.C., Wallis, J.J. en B.R. Weingast. 2009. *Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge University Press. Cambridge.

Scott, J.C. 2009. *The art of not being governed. An anarchist history of upland South-east Asia*. Yale University Press. New Haven.

Staatsformatie is een fundamenteel keerpunt in de menselijke geschiedenis. Het leven in een staatsverband gaat samen met een ingrijpende verandering in de wijze waarop mensen omgaan met elkaar. Aldus Thomas Hobbes (1588-1679) in zijn boek *De Leviathan*. Volgens Hobbes zijn de eerste menselijke samenlevingen levensgevaarlijk en chaotisch. In deze 'oorspronkelijke toestand' ontbreken instituties die menselijke driften en instincten kunnen temperen. Het gevolg is onderlinge strijd, en een onvermogen tot het realiseren van collectieve voordelen (zoals ruil, economische groei, of sociale zekerheid): de ene mens is de andere mens een wolf. In de sociologie is dit onvermogen bekend als 'het ordeprobleem van Hobbes' (Parsons 1937; Ellis 1971; Giddens 1979). De oplossing is, volgens Hobbes zelf, een sterke staat. Deze ontstaat zodra een gemeenschap eensgezind besluit af te zien van het onderling gebruik van geweld, en één individu of groep uit hun midden verkiest die de gemeenschap dwingt, mogelijkerwijs met geweld, tot naleving van het besluit (ook wel toekenning van het geweldsmonopolie of de zwaardmacht genoemd). Hobbes' beroemde analyse staat aan de basis van twee populaire opvattingen over staatsformatie. De eerste is ontologisch van aard en veronderstelt dat orde als eigenschap van menselijke samenlevingen enkel kan bestaan in een staatsverband. In staatloze samenlevingen bestaat maatschappelijke orde niet vanwege voortdurende onderlinge strijd, bijvoorbeeld in een situatie van rondtrekkende, gewapende militias. Deze opvatting postuleert een sterk verband tussen staatsformatie en het ontstaan van sociale orde. Simpel gezegd, zonder staten geen orde. Verschillende sociologen en politicologen betogen inmiddels dat deze veronderstelling Hobbes' theorie te kort doet (zie Holmes 1995; Du Gay 2005; van Krieken 2002). De tweede opvatting wordt ook wel de 'eenpersoonsbenadering' genoemd, en is epistemologisch van karakter. Het geeft antwoord op de vraag hoe een staat en processen van staatsformatie kunnen worden bestudeerd. Het veronderstelt namelijk dat een staat kan worden gepersonifieerd als één enkel individu - een *Leviathan* of een *Homo Economicus* - met bijbehorende menselijke eigenschappen, zoals het zich richten naar eigenbelangen of

* Met dank aan Sofie Joosse, Ernst de Wit en de redactie van *Sociologie*

laten gelden van machtswellust. De twee boeken die dit essay bespreekt - *Violence and Social Orders* van de economisch-historici Douglass North, John Wallis en politicoloog Barry Weingast en *The Art of Not Being Governed* van antropoloog James Scott – plaatsen kanttekeningen bij deze Hobbesiaanse erfenis.

In *Violence and Social Orders* staat het ordeprobleem van Hobbes centraal: hoe controleren samenlevingen intern het gebruik van geweld? In de zoektocht naar een antwoord onderscheiden de auteurs drie verschillende soorten samenlevingen: een foerageersamenleving, een beperkte toegangssamenleving en een open-toegangssamenleving. Het boek analyseert vervolgens waarom en hoe transities plaatsvinden tussen deze drie typen samenlevingen. De transities verlopen in verschillende snelheden voor verschillende delen van de wereld, en vinden ook in omgekeerde richting plaats. De ontwikkeling verloopt niet per definitie van staatloze samenlevingen naar staatssamenlevingen. Hiermee nemen de auteurs afstand van de eerste populaire opvatting uit *De Leviathan*.

Het eerste type omvat jager-verzamelaarsamenlevingen, en blijft goeddeels onbesproken in het boek. Het tweede type bestaat uit een grote en diverse groep: *fragiele* beperkte-toegangssamenlevingen (de auteurs refereren hierbij aan het huidige Haïti, Irak, Afghanistan en Somalië); *basale* beperkte-toegangssamenlevingen (de auteurs verwijzen naar de Republiek van Rome, Het Azteekse keizerrijk, Het Karolingische Keizerrijk); en *volwassen* beperkte-toegangssamenlevingen (met auteursreferenties aan Frankrijk en Engeland in de periode van 1600 tot 1900). Kenmerkend voor deze samenlevingen is dat het gebruik van geweld en de distributie van economische opbrengst is geïnstitutionaliseerd in regels en normen. Deze instituties creëren een economisch en politiek monopolie voor een zeer beperkte groep die beschikt over geweldsmiddelen. Deze gewapende elite heeft een belang bij het beperken van gewelddadige, onderlinge competitie. De auteurs spreken daarom pertinent niet van een 'staat', maar van een 'dominante coalitie'. Het gedeelde belang van deze coalitie bestaat uit een grotere zekerheid over economische opbrengsten door de vermindering van geweld. Deze grotere zekerheid vormt een drijfveer voor investeringen en leidt tot grotere economische productiviteit. De dominante coalitie consumeert op zijn beurt deze economische groei via belastingen en andere confiscaties. Er is hier sprake van een zichzelf versterkend mechanisme, want de gewapende vrede kan alleen maar bestaan bij een zekere mate van economische groei. Zodra economische groei stagneert of geheel stopt neemt de kans op revoluties en het gebruik van onderling geweld toe. Het derde type samenlevingen is een kleine groep van de geïndustrialiseerde, liberaal-democratische landen (de auteurs verwijzen hierbij naar Noord-Amerika en Europa sinds 1900).

De transitie van een beperkte- naar een open-toegangssamenleving verloopt zeer moeizaam vanwege twee redenen. Ten eerste vormt de exclusieve toegang tot economische organisaties voor de dominante coalitie een bindmiddel dat gewapende strijd voorkomt. Bij het vergroten van deze toegang wordt de gelijkblijvende opbrengst verdeeld over meerdere gegadigden, waardoor deze versnippert. Daarmee ontstaat een risico dat geweld oplaait omdat leden van de coalitie een vermindering van hun aandeel misschien niet accepteren. Ten tweede is de mate waarin een beperkte-toegangssamenleving langdurige economische groei kan rea-

liseren beperkt. De dominante coalitie confisceert een groot gedeelte van de meeropbrengst waardoor massaconsumptie en daardoor voortgestuwde langdurige economische groei uitblijft.

Een belangrijk gedeelte van het boek beschrijft hoe deze twee barrières worden geslecht. Tussen de 16de en 18de eeuw ontstaan zogenoemde 'drempelcondities' in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk. In deze periode maken de drie landen een periode van economische groei door, wat de vrees voor binnenlands geweld doet oplaaien ("*fear of faction*"). De coalities hebben namelijk steeds meer te verliezen bij een gewapend conflict. Om deze reden begint men de verdeling van de macht steeds meer te institutionaliseren, en los te koppelen van individuen en families ("*checks and balances*"). Daarnaast zijn deze landen onderling verwickeld in een hevige competitie, waardoor men economische inefficiëntie niet kan veroorloven. Als voorbeeld gebruikt het boek de bevoorrading van de Engelse oorlogsschepen tijdens de Frans-Engelse oorlog van 1754-1763. De Engelse oorlogsvloot slaagt er niet in om de Franse havens langdurig te blokkeren, omdat de schepen al na een maand door hun voorraden heen zijn. De beperkende factor ligt in de kwaliteit en wijze van bevoorrading. De bevoorrading is, conform de logica van een beperkte-toegangssamenleving, het exclusieve privilege van één adellijke familie. Door dit privilege uit te breiden ontstaat economische competitie, verbetert de bevoorrading, en wint Engeland de oorlog.

De vrees van de dominante coalitie voor onderling geweld gekoppeld aan een intense internationale competitie brengt een klein aantal landen in Noord-Amerika en Europa in de drempelcondities waarin: a) machthebbers zich meer en meer moeten gaan houden aan de wet; b) private en publieke organisaties semi-autonoom van de individuele leden gaan bestaan; en c) militaire macht wordt gecontroleerd door de politieke macht. Onder deze condities is een transitie mogelijk van een beperkte- naar een open-toegangssamenleving. In de laatstgenoemde samenleving is dan sprake van een verdergaande arbeidsdeling, economische specialisatie en innovatie, met langdurige economische groei als gevolg. In een open-toegangssamenleving is voor de eerste keer in de menselijke geschiedenis het geweldspotentieel van de dominante coalitie beteugeld.

De combinatie van de analytische begrippen met de gedetailleerde historische kennis maakt *Violence and Social Orders* tot een bijzonder boek. De typologie en analyse van transities herdefiniëren staatsformatie als een niet-gepland proces voortkomend uit een competitie tussen machthebbers. Hiermee nemen de auteurs afstand van de eenpersoonsbenadering stammend uit Hobbes' werk. De eenpersoonsbenadering is volgens hen op dit punt niet alleen onrealistisch (omdat de leden van een dominante coalitie niet allemaal dezelfde belangen dienen), maar ook ontoereikend (omdat juist de onderlinge competitie de dynamiek produceert waarmee transities tot stand komen). Toch biedt de empirische uitwerking van de relatie tussen de intentionele handelingen van machthebbers op microniveau en de transities op macroniveau, ruimte voor (verdere) verbetering. Handelingen worden in het boek impliciet verklaard met behulp van een rationele-actorbenadering. Daardoor blijft onduidelijk hoe analytisch gezien het verband ligt tussen de door eigenbelang ingegeven handelingen op microniveau en de niet-voorzienbare transities op macroniveau. Anders gezegd, er bestaat een

‘zwarte doos’ (Elster 1989) tussen *explanans* en *explanandum*. De auteurs analyseren bijvoorbeeld niet hoe de interacties tussen de op eigenbelang gerichte handelingen van machthebbers leiden tot de (ongeplande) drempelcondities, die op hun beurt de context vormen voor de transitie van een beperkte- naar een open-toegangssamenleving. Doordat een dergelijke analyse achterwege blijft de indruk achter dat de transitie optreedt omdat dit in het belang is van de dominante coalitie. Georg Simmel wijst in dit verband op het belangrijke verschil tussen “*divide et impera*” en “*tertius gaudens*” (zie Nootboom 2006). Het feit dat actor C voordeel heeft van een conflict tussen actoren A en B levert nog niet bewijs voor een strategie van ‘verdeel en heers’. Er bestaat ook de mogelijkheid van een toevallig voordeel voor actor C dat geheel losstaat van zijn intenties en handelingen. Een dergelijke *tertius gaudens* analyse van staatsformatie is te vinden bij Norbert Elias. In zijn boek *The Civilizing Process* (2000 [1939]) bespreekt hij “het koningsmechanisme” als oorzaak van staatsformatie. Het gaat hier om een mechanisme dat in werking treedt bij een figuratie tussen groepen met onderling grote tegenstrijdige belangen, maar waarin macht zozeer gelijk is verdeeld dat een beslissend conflict of compromis zich niet kan voordoen (Elias 1982 [1939]: 320). Groepen zijn zich bewust van hun onderlinge afhankelijkheid en van de verliezen bij een onderling conflict (opnieuw: “*fear of faction*”), toch zijn de belangen zo tegengesteld dat het niet mogelijk is om een compromis te sluiten. Hierin verschilt de figuratieve analyse van Elias met die in *Violence and Social Orders* waarin dominante elites uit zichzelf wel overgaan tot het institutioneel vastleggen van de verdeling van de macht. Elias stelt juist dat een dergelijke crisissituatie vaak wordt opgeheven door een centrale heerser of autoriteit die de animositeit tussen de tegenstrevers temperd. Interessant genoeg wijst Alexis de Tocqueville ook op een dergelijk mechanisme als een oorzaak voor de groeiende staatsmacht in democratische samenlevingen. Volgens hem ligt hieraan niet een welbewuste intentie ten doel, maar is deze het gevolg van het gelijker worden van de condities tussen burgers. Hoe gelijker macht is verdeeld tussen mensen, hoe moeilijker ze onderlinge machtsongelijkheid kunnen verdragen zodat deze leidt tot animositeit, jaloezie en afgunst. In deze patstelling kan de macht van een centrale heerser of autoriteit onbedoeld en onmerkbaar toenemen omdat deze boven de partijen staat en daarom geen afgunst wekt (de Tocqueville 2004 [1840]: 795).

Een ander punt van kritiek is de exclusieve aandacht die *Violence and Social Orders* heeft voor de interactie tussen leden van de dominante coalities als motor voor de geschiedenis. Natuurlijk spelen brede maatschappelijke ontwikkelingen, zoals sociale bewegingen, ook een belangrijke rol van betekenis. Tot slot werken de auteurs analytisch noch empirisch uit hoe transitie in omgekeerde richting plaatsvinden. Dit is een omissie omdat juist een dergelijke exercitie vraagtekens had kunnen plaatsen bij de populaire opvatting dat er in staatloze samenlevingen niet sprake kan zijn van maatschappelijke orde.

Scott's boek daarentegen plaatst deze vraagtekens duidelijk wel. Het bevat een analyse van de manieren waarop groepen mensen door de geschiedenis heen staatsinterventie ontlopen. Voorbeelden van deze groepen zijn: Kozakken in Rusland, ontsnapte slaven in Suriname, Roma, Berbers in Marokko en bergstammen in Zuidoost Azië. Het boek biedt een studie van deze laatste groep en verzet zich

tegen het idee van staatloosheid als een chaotisch beginstadium uit de menselijke geschiedenis. Volgens Scott moet staatloosheid worden gezien als een actieve en georganiseerde aanpassing aan processen van staatsformatie. Zonder staat is er niet noodzakelijkerwijs sprake van wanorde.

De confiscatie van een meeropbrengst is volgens Scott het *leitmotiv* van staatsformatie. Arbeid wordt ingelijfd, productiemiddelen gecontroleerd en opbrengst afgeroomd via een hiërarchisch aangestuurd geheel van instituties en organisaties. Groepen mensen hebben hierop op twee manieren gereageerd. Bij een niet-democratische verdeling van de macht waren lange tijd *preventie* van staatsformatie (het bemoeilijken van staatsformatie vanuit een gemeenschap) en de *ontwijking* van staten ("vote with your feet") een beproefde respons. Beide strategieën zijn volgens Scott reacties op staatsformatie en moeten daarom worden gezien als vormen van 'adaptieve efficiëntie', in plaats van overblijfselen uit een primitieve cultuur.

Ontoegankelijke gebieden komen in aanmerking als natuurlijke habitat voor mensen die de staten willen ontlopen. Het levensonderhoud in staatloze samenlevingen is aangepast aan deze gebieden en aan het voortdurend ontlopen van staatsinterventie. Scott bespreekt uitvoerig hoe bijvoorbeeld gewaskeuze gericht is op het vermijden van confiscatie door de staat. Locatie is hier opnieuw belangrijk, want gewassen worden geteeld op plekken ontoegankelijk voor staatslegers en belastinginners. Maïs en opium kunnen worden verbouwd op grote hoogte en relatief marginale grond. Daarnaast moeten gewassen confiscatie-bestand zijn. Dit is met name het geval voor wortel- en knolgewassen. Ze kunnen na het rijpingsproces in de grond bewaard worden, en naar behoefte worden opgegraven. Een opslag om te plunderen bestaat niet, belastinginners zullen de aardappels uit de grond moeten graven. Gewassen die arbeidsextensief zijn (cassave, aardappelen, maïs) en/of snel groeien (haver, gerst), passen goed in een samenleving waarvan de leden zich voortdurend verplaatsen. Een vergelijking met sedentaire landbouw is in dit verband veelzeggend. In sedentaire landbouw wordt met name rijst of graan verbouwd. Beide gewassen zijn arbeidsintensief en vereisen investeringen in tijd en geld. Vanwege deze investeringen verlaten boeren minder snel hun land en producten. Daarnaast worden rijst en graan geoogst op vaste tijdstippen in een jaar en worden beide opgeslagen. Veel gemakkelijker kan afroming niet zijn.

Naast deze *staatsontwijkende* aanpassingen is er ook sprake van *staatspreventieve* aanpassingen, die er op zijn gericht om de vorming van staten van binnenuit een gemeenschap tegen te gaan. Het handhaven van een egalitaire samenlevingsstructuur is een dergelijke aanpassing die vaak samengaat met het gemeenschappelijk bezitten en beheren van natuurlijke hulpbronnen. Het collectief beheer van weidegrond, bossen, zeeën of meren bemoeilijkt privé-eigendom, wat op zijn beurt verschillen in rijkdom en een hiërarchische klassensamenleving voorkomt. Staatsontwijkende en preventieve aanpassingen ziet Scott ook terug in culturele kenmerken van staatloze samenlevingen. Hij bespreekt in dit verband uitvoerig de kenmerken van specifieke schrijf- en spreekcultuur van gemeenschappen en stammen. Volgens Scott zijn schrift en schrijven typische kenmerken van een staatsamenleving. Schrift is nodig om autoritaire machtclaims te laten gelden en

deze te bestendigen in de tijd. Deze claims krijgen via schrift een dogmatisch karakter omdat ze worden gepresenteerd als originele, onveranderlijk en universele beginselen. Net als in het geval van private eigendom, kan schrift en schrijven gemakkelijk leiden tot het claimen van status of macht, waardoor het egalitaire karakter van staatloze gemeenschappen wordt ondermijnd. De orale tradities van staatloze samenlevingen moeten volgens Scott daarom niet worden opgevat als overblijfselen uit een beginstadium van de menselijke ontwikkeling, maar als preventieve aanpassingen aan staatsmacht. Staatsontwijkende kwaliteiten ziet hij in de grotere plasticiteit van orale tradities in vergelijking tot een cultuur van schrift en schrijven. Doordat een orale spreekcultuur minder rigide is, is ze gemakkelijker aan te passen aan veranderde omstandigheden. Dezelfde plasticiteit is ook kenmerkend voor tribale identiteiten. Mensen spreken vaak meerdere talen en beschikken over een “portfolio” aan identiteiten en netwerken waaruit kan worden geput naar gelang veranderingen in hun sociale context dat vereisen.

Scott's studie sluit aan bij vele andere anthropologische en ethnografische studies die aantonen dat staatloze samenlevingen wel degelijk ordelijk zijn en in staat tot collectief handelen. Elinor Ostrom en anderen bestuderen al geruime tijd de manier waarop lokale gemeenschappen zonder staatsinmenging natuurlijke hulpbronnen duurzaam beheren. Ook in de discussie rondom de al eerder genoemde civilisatietheorie van Norbert Elias is gewezen op het ontstaan van civilisatieprocessen in een staatloze context. Scott schrijft in zijn laatste hoofdstuk dat de staatloze samenleving aan het verdwijnen is omdat vrijwel alle samenlevingen tegenwoordig onderdeel zijn van staten. Staatloosheid kan alleen bestaan in zones waar de staat geen gezag heeft en als die zones groot genoeg zijn om samenlevingen te kunnen onderhouden. In de huidige globaliserende samenleving resteren maar weinig plekken die hiervoor in aanmerking komen. Met behulp van afstandsverkortende technologie – infrastructuur, telefonie, internet, luchtvaart – lukt het staten om ook binnen te dringen in de plaatsen die tot voor kort ontoegankelijk waren. Scott wekt hier de indruk dat zijn casus een transitieperiode beschrijft waarin staatsamenlevingen en staatloze samenlevingen nog naast elkaar bestaan. Uiteindelijk zullen alle mensen leven in staatsamenlevingen en is de staatloze samenleving dus weliswaar niet een chaotisch, maar toch wel een beginstadium in de menselijke ontwikkeling.

Een opmerking over de populaire opvattingen stammend uit *De Leviathan* past wellicht ter besluit. De besproken publicaties uiten terechte kritiek op een tweetal opvattingen afgeleid uit Hobbes' werk. Ter herinnering, deze bestaan uit: a) De veronderstelling dat er een historische en wetmatig verband bestaat tussen staatsformatie en het optreden van maatschappelijke orde; en b) dat een staat kan worden bestudeerd door haar te personifiëren als één enkel individu. Na lezing lijken deze opvattingen moeilijk houdbaar. Tezamen bieden de boeken een perspectief op staatsformatie als een grotendeels ongepland proces dat voortkomt uit het botsen en samengaan van uiteenlopende belangen van machtige groepen (*Violence and Social Orders*), en dat tegenbewegingen oproept zoals processen van staatsontwijking en –preventie (*The Art of Not Being Governed*). Een voor sociologen aansprekende analyse, maar wel één die om aanscherping en verdieping vraagt.

Geraadpleegde literatuur

- De Tocqueville, A. (2004) [1840]. *Democracy in America*. New York: Library of America.
- Du Gay, P. (2005). Which is the "self" in "self-interest"? *The Sociological Review*, 53 (3), 391–411.
- Ellis, D.P. 1971. The Hobbesian problem of order: a critical appraisal of the normative solution, *American Sociological Review*, 36 (4): 692-703.
- Elias, N. 2000 [1939]. *The Civilizing Process. Sociogenetic and psychogenetic investigations*. Oxford. Blackwell Publishing.
- Elster, J. 1989. *Nuts and bolts for the social sciences*. Cambridge, UK. Cambridge University Press.
- Giddens, A. 1979. *Central problems in social theory*. London. MacMillan. London.
- Hobbes, T. 1968 [1651]. *Leviathan*. Harmondsworth. Penguin. Harmondsworth.
- Holmes, S., 1995. *Passions and Constraint*, Chicago: Chicago University Press.
- Krieken, R. van 2002. 'The paradox of the "two sociologies": Hobbes, Latour and the constitution of modern social theory', *Journal of Sociology* 38 (3): 255-73.
- Nooteboom, B. 2006. Simmel's treatise on the triad (1908). *Journal of Institutional Economics* 2 (3): 365-383.
- Parsons, T. 1937. *The structure of social action*. Glencoe, Illinois. The Free Press.